

RECENSIES

OVER DE ARBEID

Willy Coolsaet, *Mens en arbeid. De menselijke verhoudingen in een filosofie van de eindigheid*. Leuven-Amersfoort. Acco, 1986, 210 blz., 540 Fr.
ISBN 90 334 1589 5.

In zijn *Producers om te Producers* (Gent, Kritiek, 1982) heeft Willy Coolsaet eerder geargumenteed dat de grote productiviteit en efficiency van de moderne kapitalistische economie een louter gevolg is van haar neiging om steeds meer geld te maken uit geld. Hierbij gaan oorspronkelijke doelstellingen als het bevredigen van behoeften ontwaarden tot puur middel, produceren om te produceren. Zijn nieuw boek *Mens en Arbeid* verdiept die inzichten en gaat ze funderen op het fenomenologische begrip van de eindigheid (lees: beperktheid en afhankelijkheid) van de mens.

In een eerste deel zet hij de fenomenologische basisideeën uiteen die hem in de drie volgende delen zullen leiden. Allereerst analyseert hij de bestaande wetenschapstraditie, waarvan het objectivisme al wortels heeft in het Griekse denken van Plato en Aristoteles. Een streven naar zelfgenoegzaamheid en vrije activiteit ligt voor de hand in een slavenmaatschappij, die tegelijk een vruchtbare grond is voor elitarisme. Het objectivisme offert de doelgerichtheid en intentionaliteit op het altaar van de quantificeerbaarheid (nodig om te kunnen meten), garanties om tot 'zeker' weten te komen betreffende het ding 'an sich'.

Dit theoretische en abstracte inzicht wordt door Coolsaet afgezet tegen een medemenselijk begrip, de vorm die de kennis aanneemt in een fenomenologie van de eindigheid. De mens wordt hier beschouwd als een geconditioneerd (namelijk door de medemensen en de dingen) centrum van perspectieven, dit is ons a priori, dat onmogelijk kan worden doorbroken (cf. p.43). Die condities, dit gesitueerd zijn, impliceert "dat die situatie niet uit zichzelf af of voltooid is, maar van de mens medebepaling vereist, dit is (...) kennis, maar ook (...) engagement" (p.39). Dit betekent onder meer dat we de ander voor vol aannemen en accepteren dat in elkeen in wisselende mengeling elementen van kind, volwassene, man, vrouw, primitief, krankzinnige, ... aanwezig zijn (p.41). (...) "We kunnen en moeten stellen dat de bevestiging van de gelijkheid (tegenover de houding (...) dat vreemden, of slaven, geen mensen zijn) een vooruitgang is." (p.47). Die visie op de mens wordt dan verduidelijkt aan de hand van twee uitgewerkte voorbeelden: de sociobiologie (waarbij W.Coolsaet het determinisme van het genenmodel hekelt) en de man-vrouwverhouding (De Beauvoir, Sartre en Buytendijk).

Deel twee gaat nu de beschreven filosofie van de eindigheid toepassen om de problematiek van de menselijke arbeid te verduidelijken. De auteur verwerpt het ophemen van de 'vrije activiteit' zoals hij die bij Aristoteles, Feuerbach, Marx, Arendt, Gorz en Rawls aantreft, "activiteit die zichzelf doel is" (p.77). Het menselijk bestaan als het "aan de wereld zijn" (Boehm) interpreteert W.Coolsaet als een geheel van opdrachten (cf. p.91). Doel van het menselijk bestaan is het leven, tegen de achtergrond van de absurditeit van de dood; het leven is niet totaal gratuiet doordat keuzen, interesses en engagement voor een zingeving zorgen (p.110).

Deel drie gaat dieper in op de menselijke verhoudingen en gaat na hoe die bij

het bereiken van een menselijke leefwereld kunnen helpen. Volgens Merleau-Ponty is de mens zijn wereld, die betekenis is, geïncarneerde zin (p.117). Ik kan echter "de zin van mijn leven slechts (...) maken 1) door ervoor te zorgen dat de anderen, reeds de dieren, hun wereld kunnen bewonen (...) maar 2) (...) tegelijk hierbij hun zelfstandigheid niet inboeten (...)".

Het wetenschappelijk reductionisme gaat 'de' mens abstract analyseren tot men bij 'wezenskenmerken' terechtkomt waar men dan theorieën over kan opstellen (p.133-135). De verschillende categorieën van gelijken geven dan weer aanleiding tot dwang: 'de' arbeider, 'het' kind worden objectiverend, vanop afstand, volgens de theorieën en wetten eigen aan hun categorie bekeken, "men weet beter" (p.137). De huidige maatschappij respecteert of beschermt de verschillen tussen individuen niet, ze heeft juist neiging die op te heffen om beter te categoriseren (p.138), het particuliere wordt beschouwd als zonder belang, het objectiveren leidt naar nivellering (p.139). "(...) de relevante reactie is niet een terug naar het verleden (...), wel een reflectie op de eindigheid, (...) om (...) tot een werkelijke democratie — met gelijkheid en verschillen, maar leefbaar — te komen." (p.140).

In het vierde - en laatste - deel ontwikkelt Coolsaet zijn inzichten over zinvolle arbeid, voor hem de arbeid die een menselijke wereld helpt verwezenlijken. (p.165). Zo'n arbeid kan dus niet los worden gezien van het doel en ook de efficiency staat dan in relatie tot relevante doelstellingen; de wereld is niet vanzelf menselijk of voor de mens: er zal steeds arbeid nodig zijn om een menselijke wereld tot stand te blijven brengen (p.167). Maar vrijheid wordt ondergeschikt aan zinvolheid, want alle arbeid brengt frustraties mee (p.184), er is een zekere dwang tot organiseren, afspraken zijn nodig (p.180), er is een zekere zelfdwang, een dwang tot voltooiing nodig (p.183). Tegelijk vereist zinvolle arbeid echter ook voldoende vrijheid, dit is voldoende democratie (p.185). Niet het kapitalisme, maar het objectivisme maakt arbeid zinloos (p.205). In naam daarvan (analyse en synthese) is het taylorisme succesvol kunnen worden, splitsing van arbeid in homogene gestandaardiseerde onderdelen, die omwille van controlemechanismen door een technokratische elite worden opgelegd (p.203): de kapitalist wint de controle die de arbeider over zijn werk verliest; het is natuurlijk een mystificatie te menen dat men aldus geen talent verspilt (p.204). Tegelijk geeft die situatie aanleiding tot een technokratische minachting voor de massa, die dan zgn. niet kan nadenken of alleen tot routinehandelingen in staat is. (p.206). Tot op zekere hoogte kan de bestaande wetenschap ingezet worden voor humane of socialistische doelstellingen (p.208). Dit kan echter niet systematisch alvorens de rationaliteit van de wetenschap op de korrel wordt genomen. (p.209).

* * *

Hoewel de bovenstaande schets verre van volledig is, geeft hij (op enkele terminologische aanpassingen na) toch zo zorgvuldig mogelijk Coolsaets belangrijkste stellingen weer. Een trouw beeld van de eruditie van de auteur kan men echter in zo'n beknopt overzicht niet verwachten; het is een goede zaak dat hij zijn bronnen vermeldt, maar het betreft uiteindelijk zijn eigen ideeën en dan wil het gejongleer met auteurs wel eens de leesbaarheid stremmen. Vele van zijn inzichten zijn belangrijk en sympathiek, zoals allicht uit het bovenstaande kan blijken. Andere zijn dat minder voor mij en soms op een nogal verrassende wijze.

Een eerste probleem heb ik met zijn nogal rechttoe-rechtaan benadering van het lezen van teksten (p.47): "De enige zin van het lezen van teksten is dat ze ons iets werkelijk meedelen. Indien niet, dan blijven we liever bij onszelf. Maar het is een

illusie te menen dat teksten van alles kunnen zeggen, dat hun interpretatie eindeloos is". Dit is misschien een wat (te) gemakkelijke manier om alle kritiek bij voorbaat te ontcrachten: wie mijn interpretatie niet volgt heeft oppervlakkig gelezen, is dom enzovoort. Voor contradicties in de tekst zelf bestaat er geen probleem, die kunnen met de auteur(s) besproken worden. Het wordt al minder duidelijk wat er moet gebeuren bij onzorgvuldig formuleren; en als er met min of meer vage begrippen wordt gewerkt, is het probleem al gauw onoplosbaar. Het wordt helemaal fraai als er 'trade-offs' in het spel zijn, zoals boven bedoeld bij de opmerking dat vrijheid aan zinvolheid kan worden ondergeschikt (p.184): door een paar accentverschuivingen kan een systeem allicht in zijn tegendeel omslaan.

Wat is bijvoorbeeld een menselijke leefwereld?

Ook hier zal mij allicht geantwoord worden met slagzinnen die ik herken uit het fenomenologisch jargon, in de stijl van (p.47): "Alle mensen participeren aan dezelfde problematiek die ik hun a priori noem. Vandaar dat men met alle mensen en alle tijden een rationeel gesprek kan voeren." Wanneer is het tegendeel van zo'n uitspraak bewezen? Als ik die zinnen als volgt vervang: "Elk individu heeft zijn eigen particuliere problematiek die ik zijn a priori noem en waarover hij met niemand wil praten. Vandaar dat met geen mens uit welke tijd dan ook daarover een rationeel gesprek kan gevoerd worden", krijg ik dan geen bewering van hetzelfde gehalte als de vorige?

Een verder gevoel van onbehagen krijg ik bij het utilitarisme, dat doorheen het hele werk voelbaar aanwezig is, in zoverre dat ik het zeker tot de 'hard core' van het systeem zou willen rekenen. W.Coolsaet zorgt echter voor beschuttende verdedigingsmechanismen door (p.85) "het nuttige zo ruim te vatten dat het gelijkstaat met alles wat voor de mens en de stichting van een menselijke wereld relevant is, zodat ook kunst, letterkunde, natuur, veeleer voor de mens als nuttig, dit is, zinvol, relevant, worden beschouwd". Dit amendement is zonder meer sympathiek van de kant van de auteur, maar al even arbitrair, vooral in het licht van al zijn beschouwingen over 'vrije activiteit'.

Tot slot wil ik nog een opmerking kwijt over de anti-wetenschapshouding van Coolsaet. Ik zie niet goed in waarom literatuur en kunst wél kunnen, terwijl dan plots algebra en schaken verketterd worden. Ik geloof gewoon dat ons ruimer perspectief (in vergelijking met huisdieren) juist te maken heeft met verder abstraheren; ons inzicht in ons verleden als mens en het hele leven waarvan wij een deel vormen, tegelijk een deel van de kosmos, heeft ons inzicht in het hier en nu, in onze ecologische kwetsbaarheid, sterk doen toenemen. Zonder onder meer de algebra, stonden we ook op dat vlak nergens. Natuurlijk moet ook de wetenschap gestuurd worden (en anders dan zoals nu door de wapenindustrie en het winstbejag), voortaan meer in de zin van een menselijke samenleving, *dus ook graag met enige (beperkte) ruimte voor het gratuiete, het spel, de humor*.

Ook denk ik met Coolsaet, dat we op het vlak van de economische democratie het grootste deel van de weg nog moeten afleggen; maar als dat kan (en in de mate waarin dat lukt), kan een zinvolle richting aan de economie en dus ook aan de arbeid worden gegeven. Dit is voor mij de les die Cooley leert (*Architect or Bee*, ISBN 0144-1698) aan wie Coolsaet overigens onvoldoende recht laat wedervaren. Het geslaagde ontwerp waar Cooley het over heeft (wagentje voor Spina Bifida-patiënten) was aanvankelijk commercieel zeker niet interessant. Het project van de bus die zo goed op rails kan lopen als op de gewone weg is al niet minder relevant voor werkelijke hedendaagse problemen. Beide ontwerpen werden bedacht door werknemers van een wapenfabriek ... Op makro-vlak laat het Zweedse voorbeeld goed blijken (hier evenwel

nog niet wat de zinvolheid betreft) dat de sociaal-economische machine stuurbaar is voor wie oplettend wil toekijken.

Ik meen dat Coolsaet in de twee genoemde werken zeer zinnige dingen zegt; wat *Mens en Arbeid* betreft ben ik het vaak oneens met de richting die hij voor zijn oplossingen aangeeft, hoewel ik allicht niet zo ver van zijn doelstellingen af sta. Toch zou ik het boek kunnen aanraden: ik meen dat het steeds zinvoller is het boek te lezen dan de kritiek.

Jan GERMIS

* * *

JHERONIMUS BOSCH GEDEMYTHOLOGISEERD

Paul Vandenbroeck, *Jheronimus Bosch : tussen volksleven en stadscultuur*, Berchem, EPO, 1987, 534 blz., ISBN 90 6445 7042.

Jheronimus Bosch behoort nog steeds tot het gezelschap van (on)dankbare monolieten waarover elke generatie kunsthistorici en andere bereidwilligen, zich buigen, struikelen of hun nek breken in een poging hem te (ver)plaatsen in een rechtlijnige keten van kunstproductie of om hem compleet te isoleren. Vele hefbomen of omwegen werden hiertoe reeds geschikt geacht en telkenmale probeerde men zijn voorgangers te overtreffen in originaliteit, trivialiteit of degelijkheid. Tot de eerste categorie werken behoort ongetwijfeld de studie van W.Fraenger (*Das Tausendjährige Reich*, 1947) die de schilderkunstige bizarrierieën van Bosch, gekoppeld aan de schaarse gegevens betreffende zijn levensloop, aangreep om de schilder een geheim kettens leven toe te dichten en zijn werken te interpreteren als een soort 'cryptogrammen voor ingewijden'. Bekoorlijk, maar tot nu toe zonder ernstige historische houvast. Natuurlijk belandde Bosch ook op de divan van Freud & Jung-epigonen, maar ik heb de indruk, hoewel ik niet op de hoogte ben van hun bevindingen, dat de resultaten niet spectaculair verhelderend waren. De tweede categorie in de Bosch-literatuur behelst een hele rits uitgaven van het type 'praatje bij een plaatje'; zij houden zich op de vlakke en aan wat door anderen reeds gezegd werd, met af en toe de onderstreping van een pikant detail of een knipoog naar het surrealisme om het geheel verfrissend nieuw te doen lijken. Vandenbroeck komt met zijn turf de reeds behoorlijke stapel van degelijke Bosch-studies verhogen.

Het boek van Vandenbroeck is een puur academisch werk, wijdlopig, zeer gedetailleerd, nauwgezet gedocumenteerd en voorzien van een gigantisch notenapparaat, kortom, de condensatie van een proefschrift op geduldige-mensen-maat. Vlotheid en synthetiserende vastberadenheid krijgt men enkel cadeau in de 'terugblik' op het einde van elk hoofdstuk. De in een katern gebundelde zwart/wit afbeeldingen zijn uitgezocht in dienst van de tekst; wie de werken van Bosch wil nazien moet een goed platenboek bij de hand houden. De titel van het werk is ook enigszins misleidend voor een achteloze koper, maar hierop kom ik later terug.

Vandenbroeck maakt van meet af aan korte metten met alle verdichting rond Bosch. Hij haalt hem zowel uit de sfeer van ketterij als uit die van een 'bekrompen provincialisme'. Bosch was een zelfbewust kunstenaar uit de middenburgerij, met een bredere horizon dan het marktplein van 's Hertogenbosch. De opzet van de studie bestaat